

הדתל"שים – דתיים לשעבר:

הרהורים על שורשי התופעה של עזיבת בני נוער וצעירים את דרך החיים

הדתית לאומית

מגישה

יפית קליימר

ATID Fellow

2001-02

הדתל"שים-דתיים לשעבר

הרהורים על שורשי התופעה של עזיבת בני נוער וצעירים את דרך החיים הדתית לאומית

מגישה יפית קליימר

יפית קליימר משתתפת בתוכנית התנ"ך המוגברת במסלול מ.א. במתן. בעלת תואר ראשון מהאוניברסיטה העברית בהסטוריה של עם ישראל וחינוך ותעודת הוראה ממכון כרם. לימדה תנ"ך במדרשת לינדנבאום ועסקה בחינוך פורמלי ולא פורמלי בארץ ובחו"ל.

תאור העבודה

העבודה שלהלן, סוקרת ספרות קיימת הנוגעת במישרין ובעקיפין בנושא של עזיבת בני נוער את הדת. התחומים שנבדקו הם ברמה החברתית, סוציולוגית, משפחתית, תאולוגית ופילוסופית, כאשר ביחס לכל תחום נבדקה רמת השפעתו על בני הנוער בתהליך עזיבת הדת. הכותבת מאמינה שממקורות אלו ניתן להבין את התופעה ביתר בהירות. אין בעבודה הצעות או פתרונות כי אם פריסה של הרעיונות והמחשבות העולים מקריאת החומר, מתוך אמונה שיש בהם כדי לשפוך אור על התופעה בכלל, ושורשיה בפרט, והכל כפי הבנתה של הכותבת בעקבות החומר הנקרא ורכוז.

Abstract

By

Yafit Clymer

In this paper, the author surveys the phenomenon that is taking place in the Religious Zionist community of young people leaving the ways of Torah and *shmirat hamitsvot*. There are no exact statistics about how many young people are leaving the Orthodox fold, but the estimates range from fifteen to twenty percent per year of the students in the religious high schools, the *yeshivot tichoniyot*, both boys and girls.

When seeking to identify the traits of those who choose this path away from observance, at first the differences between the individuals seem to outnumber the commonalities. It is possible to categorize the reasons according to theological, psychological, social, philosophical, educational and historical factors. I will nevertheless attempt to pinpoint the common denominators and discuss the broader reasons why this phenomenon is taking place. I will try to show that the reasons can be identified, and split them into two major categories: those which we can fix, such as bad educational policies, and those which are out of our hands, the result of the historical change which affect the Orthodox Jews of Israel along with the rest of world society.

After wading through endless monologues and interviews of the formerly frum, the author stands in bewilderment and asks several questions. Why did the Religious Zionist school system really fail so miserably? What more could they have done to keep the youth on the path of Torah and Mitsvot? I propose that many of the contributing

factors are caused by societal processes that are far more powerful than schools.

Nevertheless, I assert that schools can indeed do more to help students to deal with the many challenges of modern religious life. How much can we demand from the family as a social agent? What is the alternative in a time where the family as a value is weakened? How can children grow to choose to remain within their parents' traditions? Is the younger generation too shallow to seek to learn about their religious roots? The opposite seems to be true, but their search for meaning seems to originate from different sources than we traditionally expect.

There are theological issues to be dealt with, in the light of individualistic and post-modern attitudes. How do we relate to the culture of the self and the worship of doubt? Is there any way to make serving Hashem "cool" enough to interest our youth!?

מבוא

כדור האחרון, עדים אנו לתופעה שנראה שהלכה והתרחבה עם השנים של נוער דתי לאומי, העוזב את דרך התורה והמצוות. תופעה זו היא לא חדשה בחברה היהודית, בידוע שבמהלך ההיסטוריה היהודית היו שהפנו עורף ונטשו את דרך אבותם, מאלישע בן אבויה ועד לנציגים המודרנים של היום שדומה שהם נמצאים בכל אשר נפנה.

מאפייני התופעה אינם אחידים. בני נוער אלו באים מכל שכבות הציבור, הם בעלי רקע דתי, עדתי, חברתי, משפחתי, כלכלי והשכלתי שונה. כמו כן, אם מנסים לשים את האצבע על מוקד התופעה, על הגורם לה, נתקלים בשלל סיבות וגורמים, מסיבות יותר תאולוגיות נוסח אלישע בן אבויה דרך סיבות "משכיליות" נוסח משה מנדלסון והרפורמה ועד סיבות סביבתיות וחברתיות. ובכל זאת, האם אכן לא דומה מקרה אחד למשנהו? האם אי אפשר להצביע על "גורמי על" המחברים בין המקרים? כאלו המסוגלים להסביר את הצד המשותף שבהחלטת הנערה הקיבוצניקית שגדלה באוירה ליברלית ובחרה לעזוב את הדת, להחלטת בן הרב שגדל באוירה תורנית ובחר לעזוב את דרך אבותיו? מטרת עבודה זו היא אכן למצוא את אותו חוט מקשר (או חוטים!) בין המקרים השונים מתוך אמונה שאם אכן נצליח לבודד את הגורמים יהיה קל יותר להבין את התופעה. הבנת שורשי התופעה, כך אני מקווה, תעזור לציבור הדתי לאומי להתמודד עם המצב ולהגדיר לעצמו מהי ההתייחסות הראויה הן לעוזבים ואולי עוד יותר לנשארים.

הדתל"שים-דתיים לשעבר

הרהורים על שורשי התופעה של עזיבת בני נוער וצעירים את דרך החיים הדתית לאומית

בספרו "נוער הכיפות הזרוקות" מסיים ד"ר שרגא פישרמן עם ציטוט מדברי סבתו שהשוותה בין חינוך ילדים לבישול חמין לשבת: "אם לא תכניס מצרכים נכונים וטובים ולא תיצור את התנאים המתאימים, מובטח לך שהחמין לא יהיה טעים. אך לאחר שבדקת ומלאת את כל התנאים, עדיין עליך לומר מספר פרקי תהילים להצלחתך!"¹

האמירה על פניה היא מקסימה ושובת לב המוציאה מידי קוראיה הינהוני הסכמה מידיים. העבודה שלפנינו תסתכל על אמירה זו בקריאה יותר ביקורתית. אמנם אין לנו שום ויכוח ביחס לחשיבות קריאת פרקי תהילים לכל מאמין שהוא ובהקשר לכל נושא וענין בחיים, אולם, ביחס לשאר דברי הסבתא היינו רוצים להעלות מספר שאלות שלדעתנו קצת הופכות את קערת החמין על פיה ויש בזה משל יפה לענין בו אנו עוסקים ולהלן הקושיות שהדברים מעלים: האם החמין ספרדי או אשכנזי? צפון אפריקאי או מזרח ארופאי? האם בושל על פלטה חשמלית או על תנור גז? ומי הם האוכלים? אוהבי מתוק או אוהבי חריף? אוהבי בשר אדום או עוף? ואולי הם בכלל צימחונים?... ובמילים אחרות, לענינו-מי קובע מהו חינוך דתי טוב ומוצלח? האם זה נקבע על ידי "קובעי המדיניות"? ההורים? או אולי הנוער עצמו? וכאשר מתגלע פער בין הגורמים הנ"ל ביחס להצלחה האם עדיין יש מקום לדבר על כשלוך? וכיום כשכל הגורמים מודים מי יותר ומי פחות שקיימת בעיה בחינוך הדתי לאומי שבשלה תופעת הדתל"שים פושה בכל מקום, האם יש כתובת עליה יש להצביע כאשמה? היש מקום לומר: "הכתובת היתה כתובה על הקיר"? האם אפשר למנוע את התופעה? ובכלל, יש לדבר על תופעה, או על בעיה? האם אנו אוכלים היום את החמין שבישלנו בעבר או שפשוט הטעמים השתנו?

¹ פישרמן, ש' (1998) נוער הכיפות הזרוקות. אלקנה: מכללת אורות ישראל.

במחקר התיאורתי שלפנינו נסקור ספרים מאמרים ומחקרים בתחומים שונים – תאולוגיה, סוציולוגיה ופסיכולוגיה, שלעניות דעתנו שופכים אור על הנושא ומקדמים אותנו בחיפושנו אחר שורשי התופעה של עזיבת הדת בימינו.

בשנת 1958 נתן פרופסור ברוך קורצוויל, מבקר הספרות הנודע, שגם שייך היה לזרם ה"מזרחי", הרצאה בבית הלל בירושלים שם, בלשונו החדה אמר: "סבורני שויכוחים פומביים על נושא הדת, תועלתם מוטלת בספק. דבר אחד בלבד יש לו ערך כל שהוא – מאמץ ההיגיון הישר לסקור את הסיטואציה כמות שהיא".²

בעבודתי אין ברצוני כלל לפתוח בויכוח על נושאי דת, אלא, לערוך מאמץ לסקור את הסיטואציה הנקראת "דת לשיות" – דתיים לשעבר, בחברה הדתית לאומית, מהיבטים שונים, ע"י חומר מחקרי קיים, על מנת לנסות בכנות ובצניעות להבין מהיכן נובעת התופעה.³ יש לציין שלא אתיחס בעבודה לתופעה כבעיה,⁴ ובכלל לא אגע בהערכות ערכיות של התופעה או אתן מסקנות נחרצות, ביקורת או האשמות,⁵ את אלו אני משאירה לקורא, כל אחד על פי הבנתו. אני אגע רק בשורשיה של התופעה, כפי שעולים מהחומר בו אתמקד וכפי שאני מבינה אותם.

---

² קורצוויל, ב' (1976) *לנוכח המבוכה הרוחנית של דורנו*. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
³ במחקרים קיימים ישנן הצעות לפתרונות הינוכיים ומסקנות הינוכיות ופחות חיפוש אחרי שורשי התופעה.
⁴ ההנחה שלי היא שהתייחסות כזו מחייבת עבודה שונה מזו שעשיתי.
⁵ כמו לדוגמה השימוש הרווח באימרות כמו: "תפוח רקוב בסלסלה" או "עשבים שוטים".

הדתיים לשעבר

חומר הגלם של עבודה זו הם שלושה ספרים המכילים עשרות ראיונות ומונולוגים של דת"שים, בנים ובנות בגילאים שונים (21-40). שניים מהם הם מחקרים איכותיים שנערכו ע"י ד"ר שרגא פישרמן ממכללת אורות שהקדיש ספר אחד לבנים וספר אחד לבנות.⁶ ספרים אלו הם ברובם ראיונות עם הנוער. הספר השלישי הוא של שמעון לב⁷ ובו הוא מביא 14 מונולוגים ארוכים. גיל הדוברים בספר זה הוא בממוצע גבוה יותר מגיל מרואיניו של פישרמן. לא מצאתי לנכון לערוך ראיונות משלי משום שהחומר הקיים מספק אותי לצרכי עבודה זו. באופן בסיסי העדפתי את ספרו של לב שלהערכתו הוא פחות מגמתי (השאלות שנשאלו המרואינים במחקריו של פישרמן על פי הבנתי היו שאלות מכוונות הפוגמות באיכות הדברים וגם בענין שהדברים מעוררים)⁸, וגם מעורר יותר ענין בזכות המונולוגים החושפניים שבאופן כללי נשמעים יותר "רציניים".

מכל החומר הרב הנמצא בשלושת הספרים הללו, על כל השונות שבו, ניתן להצביע על גורמים משותפים להרבה מן הדוברים (אפילו הייתי אומרת-לרובם) כמו: דינמיקה משפחתית בעייתית ומבנה משפחתי "לא מושלם" (גרושים, ויכוחים, מוות, וכדו') כמו כן יש הרבה מקרים של "נישואי תערובת" של ההורים-דתיים מסורתיים ודתיים חילוניים, בן משפחה קרוב (אח/אחות/הורה) או רחוק שעזב את שמירת המצוות, לרובם היתה סקרנות לקורה בעולם החילוני בעיקר סביב ענינים שבינו ובינה, ריקודים מעורבים, מוסיקה ותרבות, מיעוטם העלה שאלות תאולוגיות עימם התמודד וגם כיום מיעוטם אומר בנחרצות: "אין אלוקים" וכן, הרבה מאד חוסר החלטיות בדבר הזהות היהודית שהם רוצים להעניק לילדיהם.

מורכבות הממצאים לא מאפשרת אמירה חד משמעית ובכל זאת, כאמור, ארצה לבדוק מספר אספקטים וכיווני חשיבה שביחד, לדעתי, שופכים קצת אור על שורשי התופעה ומגמותיה. אמונתי היא שבהביננו טוב יותר "מאיפה אנו באים", נבין טוב יותר "לאן אנחנו הולכים" ועוד, האם דין עלינו לעשות לנפשנו

---

⁶ראה לעיל הערה 1. וכן, פישרמן, ש' (2000) **עלמה אבדה-זהותן האמונית של דתלשיות**. אלקנה: מכללת אורות ישראל.
⁷לב, ש' (1998) **ושיודע לשאול**. תל אביב: הרגול.
⁸אין אנו מזלזלים, חלילה, בחשיבות המחקר שנערך ע"י פישרמן.

לאור התופעה? ואולי צידוק הדין יש לעשות? הדברים שאביא להלן הם אחרי קריאה מדוקדקת של מקורות רבים-סוציולוגים, אנתרופולוגים, פסיכולוגים, פילוסופים ותאולוגים הקשורים בנושא. אין למחקר יומרות להיות צודק ואינני מתחייבת או מתיימרת לדייק באבחנה, אני תפילה שלא אחטא בהבנת הדברים שאביא בשם אומרם.

הבחינה הסוציולוגית

ד"ר מוטי בר לב ז"ל היה הראשון שחקר את תופעת החילון בציבור הדתי לאומי. במחקרו⁹ מדגיש ד"ר בר-לב שאין תופעת החילון במדינת ישראל בימינו תופעה חדשה וכבר במחצית הראשונה של המאה (שנות ה-30 וה-40) ידעה ישראל גילויי חילון נרחבים! במשך שנות קום המדינה, בעיקר בשנות ה-60 וה-70 הלך והתצמצם מספר העוזבים את הדת ואז, לדבריו, בשנות השמונים חל שינוי ושוב חוזרים גילויי חילון שאמנם מספרית המקטנים יחסית לתקופת טרום המדינה, אולם אופיים הוא שונה. בר לב מדגיש את האופי הממודר של גילויי החילון המודרניים. ישנו :

1. חילון של האמונה ולא של ההתנהגות הדתית.

2. חילון של החוויה הדתית ולא של האמונה הדתית.

3. חילון של ההתנהגות הדתית ולא של ההגדרה הסוביקטיבית הדתית.

4. חילון של האמונה, החוויה וההתנהגות הדתית ולא של ההגדרה הסוביקטיבית הדתית.

ואכן, מיפוי של הסיפורים המופיעים בספריו של פישרמן ובספרו של שמעון לב מאשר את החלוקה שמציע בר לב, לא מצאנו ולו סיפור אחד של דת"לש המדבר על ניתוק מוחלט מהדת הכורך אתאיזם, אי שמירה על מנהגים ומסורת וחוסר רצון להנחיל לילדיו שום ניחוח דתי או מסורתי, מה שכן נכון לגבי אלו שעזבו את הדת בתקופת טרום המדינה. הדברים גם עולים בקנה אחד עם ממצאי מחקר מרתק שערך מכון גוטמן למחקר חברתי שמושי שנקרא: "אמונות, שמירת מצוות ויחסים חברתיים בקרב

⁹בר-לב, מ' (1977) בוגרי הישיבות התיכוניות בארץ ישראל בין מסורת לחידוש (עבודת דוקטור). רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.

היהודים בישראל¹⁰. המחקר מצביע על כך שהיבטים שונים של המסורת נשמרים על ידי שני שלישי מהאוכלוסייה, ברמה זו או אחרת, כמו למשל ציון כל שהוא ליום השבת¹¹. מסקנת המחקר היא שלחברה הישראלית נטיה חזקה למסורת. יהודי ישראל כך עולה מן המחקר מרגישים מחויבות רבה לאופיה היהודי של החברה הישראלית. היינו סבורים שמצב הדת "לשים הוא שונה, אך מסתבר כאמור שהם חלק ממורכבות החברה הישראלית ביחסה לדת ומסורת, כאשר לדעתנו ההבדל בינם לשאר החברה הוא בעיקר פסיכולוגי ועל כך נרחיב בהמשך.

כסוציולוג ואנתרופולוג מונה בר לב 13 (שלוש עשרה) גורמים שלדעתו השפיעו על המצב, להלן נביא את תמציתם של גורמים אלו:

1. פחיתות כוחם של מוסדות הדת במדינה והפיכת המדינה ליותר חילונית.
2. התגבשות תרבות אוטונומית של גיל הנעורים.
3. פיתוח תרבות פנאי שהחדירה ערכי תרבות המוניים לכל בית.
4. חיזוק של תהליך ה'מורטוריום' (דחיית מועד פרעון חובות-הארכת תקופת המעבר לחובות של מבוגרים).
5. מבנה חברתי כלכלי הדוחף להשכלה אוניברסיטאית ולא רק ישיבתית.
6. תפיסה מודרנית של בחירת בן/בת הזוג.
7. פחות בסמכות הפורמלית ובפונקציות המעשיות של המשפחה, כולל תופעת פער הדורות.
8. חינוך שהוא לשם סוציאליזציה 'הישגית'.
9. חיפוש אחר התחדשות וחדשנות וסלידה מן השמרנות ומן הקיים.
10. מגמה של אוטונומיה ומימוש עצמי, יחסיות, אינדוידואליזם, לגיטימציה לסקרנות ולהטלת ספקות.
11. הצבא.
12. תיוג שלילי של מוסדות וממסדים דתיים המשליכים על הדימוי העצמי הדתי.
13. זניחת המקצועות ההומניים ועליית הטכנולוגיה ומדעי הטבע.

---

¹⁰ לוי, ש'. לוינסון, ח'. כ"ץ, א' (1993) *אמונות, שמירת מצוות ויחסים חברתיים בקרב היהודים בארץ ישראל*. ירושלים: מכון גוטמן למחקר חברתי שמושי (במימון קרן אביחי).

¹¹ כמו: הדלקת נרות, השתתפות בארוחה משותפת וקדוש בליל שבת.

ברור לכולם שהגורמים הם רבים, אולם נדמה לי שאפשר לצמצם את הרשימה של בר לב על ידי אי הסכמה עם חלק מדבריו כגורמים לחילון ואני מתכוונת לסעיפים 1 ו 11 בעיקר. מהסיפורים עולה שברוב הפעמים הצבא הוא לא גורם מכריע אלא מהווה יותר מכה בפטיש לתהליך שהחל עוד קודם לכן, זה נכון שיש שדיברו על כך שהצבא "פתח את עיניהם" לחיים החילוניים שעד אז היו מנותקים ממנו אולם אלו הם חבר'ה, בנים בעיקר שעד הצבא גדלו ב"חממה" דתית ישיבתית בלי חשיפה רבה לעולם החילוני. כיום, כשקיימים צעירים וצעירות רבים שסיימו צבא מבלי להפסיק לשמור מצוות נראה נכון לומר שלא בצבא יש לראות את הגורם כי אם בכל אחד ואחת מהצעירים והעולם ממנו הם באים ואותו הם נושאים בקרבם.

הבחינה הפסיכולוגית

מסקירה של חומר רלוונטי בפסיכולוגיה מצאתי חשוב להדגיש את הדברים הבאים:

1. גיבוש זהות ה'אני' היא המשימה המרכזית והחשובה ביותר של גיל ההתבגרות. (אריקסון 1987)¹²
  2. מתבגר שגיבש את זהותו בתהליך בריא אינו מבטיח לעצמו תוכן זהות קבוע אך מבטיח לעצמו תהליך יעיל של טיפול בשאלות מאוחרות של זהות. (מרסיה, 1980)¹³
- פישרמן מדבר על כשל חינוכי שלא אפשר לנוער זה להצליח לעשות את המעבר הפסיכולוגי בין שלב האמונה הילדותית לאמונה בוגרת ויציבה. יש לעזור לנוער לעשות את המעבר לשלב החשיבה הפורמלית והיכולת לחשוב על רעיונות מופשטים. יש לראות את ההתלבטות בגיל הצעיר כשלב התפתחותי בריא, בדרך לגיבוש זהות אמונית בוגרת ולעודד חשיבה ביקורתית, ליבון ודיון. יש לדעתו לשפר את הקשר הבלתי אמצעי בין מחנכים ותלמידים על מנת לאפשר שאלות באמונה שייענו בצורה טובה שתאפשר לנוער להתמודד עם קושיותיו ובעיותיו באופן שישאיר אותו בסופו של דבר בתוך עולם

---

¹² אריקסון, א' (1987) זהות, נעורים ומשבר. תל אביב: ספרית פועלים.
¹³ Marcia, J.E. (1980) Identity in adolescence. In J. Aekson, (Ed.) **Handbook of adolescent psychology**. 159-187. New York: Wile.

התורה והמצוות. בהמשך לכך אומר פישרמן שיש להעדיף מחנכות לבנות ומחנכים לבנים כדי לעודד אקלים כתתי פתוח, מבין, תומך ואמפטי ללא עכבות שמין המורה יכולים לעורר. כמו כן יש לעודד מפגשים עם דתלשים דבר שיאפשר התמודדות פסיכולוגית ואמונית מוקדמת, מבוקרת בתוך מסגרת שגם תאפשר מתן תשובות מצד המחנכים. יש לעודד את השונות שבדרכי החינוך דהיינו בתי ספר עם אוריינטציות חינוכיות שונות ובכך לאפשר לכל נער ונערה בחירה גם של החיפוש האמוני, משום שאין דרך אחת ברורה המתאימה לחינוך לאמונה, לדבריו. אומר פישרמן: "הנער המתבגר מתלבט בשאלות אמוניות ומעמיד את אמונותיו ואת הצהרות הוריו ומוריו במבחן הבנתו וניסיונותיו. אין הוא מוכן לקבל את הסיסמאות כפשוטן והוא מעונין לגבש לעצמו זהות אמונית משלו תוך תחושה שהשפעת הוריו ומוריו על זהותו היא קטנה ככל האפשר".¹⁴

הגם שמחקרו של בר לב נערך בתחילת שנות התשעים ומחקרו של פישרמן בסופם, נראה לי שמסקנותיו של בר לב תואמות יותר את הלך הרוח הקיים גם היום בקרב הנוער ואני נוטה להסכים יותר עם ניתוחו את המצב. כמובן שאין לי שום ויכוח חינוכי עם פישרמן שעם רוב מסקנותיו החינוכיות אני מסכימה אולם נראה לי שלעזיבת הדת סיבות עמוקות יותר ומהותיות יותר מאשר כשל חינוכי פנים בית ספרי והורי של אי יכולת לעזור למתבגר לפתח זהות אמונית בריאה. רק כדי לסבר את האוזן, ישנם חוקרים שכלל לא מסכימים שזהות דתית היא 'נבחרת', כלומר שהנוער בוחר בה או לא, לאחר עיסוק אינטנסיבי בענייני אמונה, לדעת בית הלחמי (1991)¹⁵ רק מיעוט קטן של מאמינים בחר בזהותו הדתית. לדעתו, רוב האנשים מגלים די מוקדם בחייהם שהם שייכים לקבוצה מסוימת, כשהבחירה היחידה בעיניו היא – האם להמשיך בעקבות המסורת וההתנהגויות של הקבוצה הזו או לא! ועקנין (1990)¹⁶ מציין כי חלק ניכר מהמתבגרים אינו מקיים כל דיאלוג פנימי עם עצמם בנושא זהותם הדתית. בהקשר זה מענינים הם דבריו של קורצוויל שכבר ב-1944 (!) פרסם מאמר ב"לוח הארץ" על "תסבוכת החינוך" ו"המשבר החינוכי רוחני" שהביאו לחוסר ההצלחה וחוסר היכולת של המחנכים לחנך את

¹⁴ לעיל הערה 1.

¹⁵ Beit Halahmi, B'. (1991). Religion and identity: concept, data, questions. **Social Science Information**, 81-95.

¹⁶ ועקנין, ר' (1990) יצירות ספרות כאמצעי מסייע בעיצוב זהות דתית אצל מתבגרים דתיים. בתוך **סוגיות נבחרות בפסיכולוגיה וייעוץ**. משרד החינוך: מחלקת פרסומים. 207-222.

הדור. היפה במאמר זה הוא שקורצוויל שוטח בפנינו את טענותיו של הנוער עצמו כלפי עולם המבוגרים, וכיצד הם, הנוער, מבינים את הכשל של המבוגרים בחינוכם (יש בגורמים אלו שילוב של הצד הסוציולוגי, הפסיכולוגי והחינוכי) :

1. בית הספר כופה עליהם דברים הרחוקים מחייהם האמיתיים.
2. המורה אינו "חבר" ולא מסוגל להעריך כהלכה את כשרונותיהם וסגולותיהם של תלמידיו, כל אחד בנפרד וכקבוצה.
3. התלמידים לא רואים בבית הספר חברה אמיתית ואורגנית.
4. דרישה להתנהגות רוחנית ולתביעות מוסריות הרחוקות מן המציאות.
5. "פער הדורות", הנוער לא מוצא בבית ההורים את ההבנה הנכונה ל"רוח הזמן" והטפותיהם מעוררות "ריח שעמום".

קורצוויל מדגיש שכל מה שלא מוצא הנוער בבית ובבית הספר הם מוצאים בתנועות הנוער, כמובן שנתון זה תואם את הזמן וההקשר ההיסטורי בו מדבר קורצוויל וכיום כבר קשה לדבר על תנועות הנוער כממלאות אותה פונקציה עליה מדבר קורצוויל¹⁷ אולם, נראה לי נכון לומר שאת מקום תנועות הנוער תופסות היום התארגנויות חברתיות ספונטניות של בני נוער (שאינן תלויות דוקא בתנועת הנוער) בשכונה, בבית הספר, בדיסקוטק, בעיר, במגרש הספורט, בקונצרטים ופחות בתנועות הנוער השונות.

המענין בדבריו של קורצוויל הוא, שכמחנך הוא בא ואומר שעכשיו, כששמענו את טענותיהם הסובייקטיביות של בני הנוער, עלינו לחפש את הסיבות האובייקטיביות שמאחוריהן, את הנימוקים הפסיכולוגיים האמיתיים שרובם, לדבריו, שייכים לתת ההכרה. ישנם גורמים להם הוא קורא משניים, כמו-חסרון של מרכז המוציא מדיניות חינוך אחידה (משרד החינוך)¹⁸ וכן-אופיו של התלמיד הישראלי.... (חוסר נימוס, זלזול במורה, "ידענות" גדולה). הגורם האמיתי עליו הוא מצביע קשור למשבר רוחני מקיף יותר בחברה בישראל וגם בעולם, והוא-אובדן של אידיאל חינוכי אמיתי! החינוך (הדתי?)

¹⁷ כדאי לציין שאופי כזה של תנועת נוער עדיין קיים במידה רבה בתנועות הנוער הציוניות בחוץ לארץ.
¹⁸ יש לשאול מה טיבה של מדיניות חינוכית הנקבעת ע"י משרד החינוך המשנה ראש בתדירות גבוהה.

בישראל אומר קורצוויל ניזון משרידי שתי אידיאולוגיות מרכזיות : 1. האידיאל החינוכי ההומניסטי. 2. אידיאל התורה.

הראשון קרב לדעתו את הנוער לניהיליזם, והשני הפך לפשרני וחסר יסוד של אמונה. במילים אחרות, הבעיה היא בכך שלא השכלנו להקים אידיאל חינוכי חדש בארץ ישראל, מחד גיסא, ומאידך, אנו בזים לאידיאל הישן. וכך בתוך המשבר הכללי בו שרוי הציבור בארץ (משבר אידיאולוגי, מדיני, חברתי ודתי), החוויה החינוכית של הנוער היא של מבוכה כלפי עולם שפשט את הרגל למרות האידיאלים וערכי הרוח של הדור הקודם כשמסקנת הנוער היא שאין הכרח הגיוני או מוסרי לקבל את תורת אותו הדור.

לעניות דעתי רבים מדבריו שייכים גם לדורנו למרות המרחק בשנים, כמובן עם הדגשים שונים בעיקר בשל העובדה שהיום לא אידיאולוגיה חדשה מחליפה אידיאולוגיה ישנה אלא הפוסט מודרניזם תפס לו אחיזה אצל הנוער גם אם הם לא יודעים לקרוא לכך בשם. קורצוויל גם מציע פתרון. יש לערוך מיזוג חדש של שני האידיאלים החינוכיים הנ"ל. בית הספר וגם האוניברסיטה צריכים לשוב ולהיות דרך ומטרה, יש ללמוד וללמד תורה לשמה מבלי לתת מקום לאינטרסים או שאיפות כלכליות כדי שרעיונות מוסריים ותרבותיים לא יהפכו למטרה חומרית. אומר קורצוויל : "לפי שעה קשה למצוא אוזן קשבת אצל הנוער, אנו חיים בתקופה שיש בה שאיפה לחיים פרימיטיביים יותר גם במובן הרוחני והמוסרי. הדור שואף לפשטות הן בתחום החברה והן בתחום התרבות, אך זוהי תופעת מעבר ולא יותר מזה, ועל המחנכים להיות נכונים לתקופת פריחה תרבותית חדשה שלקראתה חותר כל העולם כולו ובכללו גם עם ישראל".

בשתי ידיים אני מקבלת את דבריו מלאי האופטימיות ובאותה נשימה יש לשים לב לדבריו ביחס לאחריות הגדולה המוטלת על המחנכים "לקרוא את המפה" ולאפשר לנוער לפרוח בזמן הנכון... אולם, האם אכן, השאיפה לפשטות היא פרימיטיבית ושלילית ומצביעה על פגם או בעיה?

הבחינה הפילוסופית

המבוכה הרוחנית עליה דובר לעיל מסתירה בחובה גם תחושת בדידות נוראה ופחד מפני ה"אני". דבר שמעודד "געגועי עדר", תחליף המשחרר מריגשי נחיתות בעולם בו המציאות קשה.

פרופסור אליעזר שביד אומר¹⁹ שמצוקת הזהות קשורה לתחושה של בדידות. ליחיד שאינו בודד אין כלל שאלה של: מי אני? כי אני הוא אני! ליחיד הבודד ידוע שהתשובה היא מעבר למודעות העצמית. מי אני היא שאלה המחזירה אחורה לשאלה: מאין באתי? וגם שואלת על זיקתו של האדם לחברה, לסביבה, וביחס לזה השאלה היא: לאן אני הולך? מה אני עומד להיות? שאלת הזהות היא שאלת היחס לעבר ולהווה.

תשובה ראשונה לשאלת הזהות היא מכלול הזכרון האישי, וזה נקבע מיחסיו עם בני אדם רבים לאורך כל חייו של האדם. הזיקה הראשונה היא המשפחה. שביד אומר שזיקת ההורים לילדיהם שכמובן היא קודם כל טבעית, באה לידי ביטוי בחינוך שנותנים ההורים לילדיהם, בהתנהגות המכוונת ישירות לחינוך ובמכלול היחסים הרצוניים בין בני המשפחה. "הדחף הטבעי היוצר את המגע בין האיש והאשה, אומר שביד, עוצמתו רבה וכשהמשפחה חיונית ואיתנה הדחף מתמיד ומיסד אחדות... חיי משפחה הם חיים משותפים בהם נפגשים בני אדם בעלי אישיות חד פעמית, ויחסם זה לזה מתמשש בחינוך הילדים".

מניתוחו של הרב יואל בן נון את ספר בראשית²⁰ עולה שכל כולו של הספר סובב סביב "התולדות" או במילים אחרות, המשפחה. ידוע לנו שמקובל היה שעל השאלה מי אתה? ישיב אדם בקריאת שם אבותיו.

המשפחה, אומר שביד היא הראשית, התשתית והקבוע בחיי האנושות. ועוד, הדיבר של "כבד את אביך ואת אימך"²¹ מושתת על ההנחה שהיחס בתוך המשפחה נקבע מראש. כבוד צריך לנהוג בהורים משום שעל ידם מקבלים הבנים מציאות וזהות. חובת כיבוד ההורים אומר שביד היא חובת חינוך עצמי, כשהזלזול בה, מחריב את האישיות. היחס הוא בכל מקרה הדדי וחובה על ההורים לחנך ולהורות.

¹⁹ שביד, א' (1974) היהודי הבודד והיהדות. תל אביב: עם עובד.

²⁰ נאמר בשיעור שבועי שניתן במתן.

²¹ שמות, כ' יא'

כבר למדנו מויקרא י'ט ג-ד²² שקודם לומד האדם לירוא את הוריו ואחר כך הוא בא לידי יראת אלוקים. האב, בלמדו את בנו תורה ומוסר, מציג את סמכותם של אלו מבורא עולם, ולכן לבן, האב הוא צלם אלוקים ויראתו, היא ראשית יראת אלוקים. מתוך כך אנו מבינים שלמשפחה היהודית ערך מוסף שיש בו משמעות דתית של התחיבות כלפי מי שהוא יסוד קיומה של המשפחה ויסוד הקיום של האדם. עד הדורות האחרונים היה הקשר האמיץ ביותר של היהודי ליהדות מבוסס על הקשר המשפחתי. כאשר החליט אדם להתנתק מהיהדות הרי שזה כרך גם החלטה על יחסו למשפחתו כולל התכנים שינק ממנה עד אז.

כיום ההחלטה היא קשה יותר משום שגם הוריו על פי רוב לא בנו את חייהם כהמשך רציף לחיי הוריהם הם.

פעם היה ברור יותר מה מקבלים ומה דוחים.

פרופסור שביד מעלנה נקודה נוספת מענינת לעינינו, על דבר הקשר שבין האדם ועמו. כיום בשל תמורות בתרבות המערבית, יש התוהים על חיוב היחס של היחיד לעמו. האם יש לחייב זיקה לעם וללאום? כשאדם בוחר להיות שייך לעם היהודי עליו להתמודד עם שני אספקטים, לדברי שביד : 1 גורלו של העם.

2. מורשתו של העם.

הראשון, עדיין קל יותר להזדהות עמו גם בימים טרופים אלו, אולם השני כבר יותר מסובך, האם יש למורשת ערך קיים? האם אפשר לתת לה פירוש יוצר בימינו? ברור שמציאותם של פירושים שונים למורשת ותשובות שהן אחרות מהתשובות המסורתיות הם רק חלק מהבלבול הכולל במציאת זהות. נושא המשפחה הוא הרבה יותר מורכב כיום, כשמעמדה של המשפחה ירד וכשהשבר בתא המשפחתי נותן אותותיו ביכולת של ההורים להיות גורם משפיע חיובי, בעיצוב זהות הילדים. ואפשר לעיין שוב בדבריו של קורצוויל על הענין.

---

²²"איש אמו ואהיו תראו ואת שבתותי תשמורו אני ה' אלוקיכם; אל תפנו אל האלילים ואלוקי מסכה לא תעשו לכם אני ה' אלוקיכם"

הבחינה התאולוגית

רבי יהודה הלוי כותב בכוזרי א' כה' שעשרת הדיברות פותחות דוקא בהצהרה היסטורית המלמדת אותנו שההיסטוריה מקודשת. מדבריו של הכוזרי מסיק רבה הראשי של אנגליה הרב יונתן זקס²³ שהיהדות היא אמונה היסטורית וא-היסטורית בו בעת, התלויה במימד הזמן והאל-זמן. על פי הגדרה זו יש לומר שעד לפני 200 שנה חיו היהודים במימד האל-זמן, בין הזכרון המקראי לתקווה המשחיתת. העידן המודרני כפה עלינו חיים בהווה. כאשר מהגדרת הקיום היהודי במושגים של דת, היה צריך לעבור למשהו חדש.

רוב יהודי העולם נוטים כיום לחילוניות (4 מתוך 5), ואחוזי נישואי התערובת בעולם עולים (באר"ב לבדה יש עליה מ-11% ב-1980 לכ-50% ב-1990). בתחילתה של תקופת ההשכלה צפו דוברי המודרניות שהדת תלך ותעלם מהעולם. המדע תפס את מקום התאולוגיה. במקום חובה מוסרית באה התועלתנות שבמעשה. תהליך זה הוגדר כחילון. מוקד הכוח עובר מה"כנסיה" ליחיד. הציווי האלוקי התחלף בשיקול הדעת הפרטי. האמת האוביקטיבית הפכה להשקפה אישית סוביקטיבית. הפרט פונה לעתיד ולא להווה כמקור השראה. יותר מ-1700 שנה שרדו היהודים והיהדות בגלות (מחורבן בית שני ועד שלהי המאה ה-18), דבר שעורר השתאות בקרב העולם. בעיני יהודים מאמינים הישרדות זו היא עדות למימוש הברית של עם ישראל ובורא עולם, שמחד גיסא היא נצחית, בלתי משתנה ובלתי מושפעת ממהלכי ההיסטוריה, ומאידך גיסא, הברית מתממשת בתוך מסגרת הסטורית.

פרופסור ישעיהו לייבוויץ טען כידוע²⁴, שההלכה, היא הציר היחיד בהמשכיות היהודית מימי התנ"ך ועד התקופה המודרנית. הרב זקס מסכים שההלכה, זהו התחום אשר במשך מאות שנים התאפיין בקונצנזוס, עקיבות ויחודיות. התמוטטות ההלכה היתה התפתחות גורלית במושגי הקיום היהודי. אצל מנדלסון המצוות הן נטל כבד וכבר אין את התחושה של חז"ל שההלכה היא מחמד הנאה, מקור חיי נצח. במאה ה-19 ועד אמצע המאה ה-20 נעשה החיפוש אחר הזהות היהודית בנפרד מההלכה היהודית. הרפורמים דיברו על תאולוגיה ומוסר, הציונים דיברו על

²³ זקס, י' (1992) משבר וברית-מחשבה יהודית מודרנית ופוסטמודרנית. ירושלים: מאגנס.
²⁴ לייבוויץ, י' (תשמ"ב) אמונה, הסטוריה וערכים. ירושלים: אקדמון.

לאומיות, הקונסרבטיבים (שכטר) טענו שההלכה לא נקבעת ע"פ מה שהרבנים אומרים, אלא ע"פ מה שהיהודים עושים. בקיצור, מושג ההלכה נגד את הרוח האינטלקטואלית והפוליטית של התקופה. דניאל אלעזר (1989)²⁵ מסכם במחקריו שכיום כ-80% מהיהודים בעולם לא רואים עצמם כמחויבים להלכה, גם אם מגדירים עצמם "דתיים" או "יהודים טובים" ושומרים על מסורת וערכים יהודיים. עד לתקופת האמנציפציה כאשר נשמרה ההלכה היא נשמרה מרצון, לאחריה, בחרו רבים שלא לסור לסמכותה. שואל הרב זקס, אם כן, כיצד אפשר ליישם אותה כיום? ועוד, האם היא צריכה להיות נתונה להשפעות מבחוץ? וביחס למדינת ישראל – האם ראוי להחיל הלכה באמצעות חוק חילוני? האם שמירת ההלכה הוא דבר שיש לעודד אנשים לקבל מרצון? או לכפות בעזרת חוקים? הנסיבות בהן מתקיימת ההלכה משתנות, האם גם ההלכה עצמה יכולה להשתנות? יש בדברים אלו כדי לשפוך עוד אור על עניננו, הנוער נמשך לדעות החילוניות שאומרות: אין מערכת שתקבע מהי התנהגות נורמטיבית, והרעיון שמה שהם עושים הוא הקובע, מושך יותר, וגם קל יותר. הרב זקס מביא מדבריו של הרב אליעזר ברקוביץ, וכך אומר הרב ברקוביץ²⁶: "המטרה הקלאסית של ההלכה היא לעצב את המציאות היהודית של חיי האומה", בגולה הפכה ההלכה למתגוננת אך עדיין נהנתה מאוטונומיה כחוקים של השלטון העצמי היהודי. בתקופה המודרנית הלכה ההלכה ונסתגרה ב-4 אמות של הבית, וביה"ס ואיבדה את תפקידה המרכזי בעיצוב רשות הציבור של התרבות היהודית. מסקנתו היא שעל ההלכה להתמודד עם כל מצב חדש בהיסטוריה ולהתאים עצמה לדור ולשעה, עם הדגשה של אופיה המוסרי והנקודתי של ההלכה. נכון שיש כאן גישה אורתודוקסית ראדיקלית אולם במצב הדור כיום יתכן שיש מדבריו כדי לשפוך עוד אור על עניננו ועל תחושת הריחוק שיש לנוער מכל מה שהוא "הלכתי".

---

²⁵ Elazar, D' (1989) **People and Polity**. Detroit, MI: Wayne State University Press.

²⁶ ברקוביץ, א' (תשמ"ז) **ההלכה: כוחה ותפקידה**. ירושלים: מוסד הרב קוק.

זה לא סוד שהמחשבה היהודית נמצאת בבלבול. יש שאומרים(אמיל פוקנהיים²⁷ ויצחק גרינברג²⁸) שהדבר נגרם בעקבות השואה. האמונה התנפצה והאמונות הסותרות כיום, הן רסיסים של חווית השואה. לדעת הרב זקס הסדקים נמצאים כבר במאה ה-19 וקשורים בעיקר למושג של "עם נבחר". קשה היה לשמור על היהדות הדוגלת באמת אבסולוטית ויחודית בתקופה ההשכלה שהביאה עימה את בשורת רעיון האמת האוביקטיבית אוניברסלית.

דבר זה היווה משבר ליהדות שלדעת הרב זקס רק עכשיו מתחילה להתאושש ממנו. נקודת מפנה נוספת שהתקופה המודרנית סיפקה למשבר הדת היתה הפילוסופיה של דה קארט במאה ה-17²⁹.

דה קארט שאל:מה אני יכול לדעת בוודאות גמורה? במה אני יכול שלא להטיל ספק? כאשר המשפט המפורסם שלו"אני חושב משמע אני קיים" מטרתו היא לבסס את הידיעה האנושית על וודאות. למרות שדה קארט עצמו היה אדם דתי ושמר על מקומו של אלוקים במרכז שיטתו, הוא פתח את הדרך להנחה שניתן להטיל ספק בכל, ומכאן גם באמונה הדתית.

ביהדות, חיפוש אחר ודאות דתית המבוססת על מטהפיסיקה ומדע הוא לא במקום, טעות ואף מוביל לפגניות, וגם הרמב"ם בהלכות יסודי תורה א' ד' מדגיש שנעשה ונשמע קודמים לידיעה פילוסופית.

הרב זקס מסכם ואומר: "אמונת ישראל היא היכולת לחיות בוודאות מוסרית נוכח אי וודאות קוגניטיבית!"

זוהי דרישה שהפכה לקשה מאד בעידן הפוסט מודרני כאשר גם ה"וודאות" עצמה הפכה למוטלת בספק ומה שקשה לפילוסופים ואנשי רוח ודאי שיהיה קשה לבני נוער.

הרב זקס אומר שלמאמין יש את האומץ לעמוד נוכח שני הפיתויים הרוחניים הגדולים בדורנו: האחד-חשיבה אשלייתית, האשליה שהעולם הוא כפי שהוא אכן צריך להיות.

השני-הניהיליזם, יאוש וחוסר תקווה שהעולם הזה יגיע אי פעם לאשר הוא צריך להיות.

---

²⁷ Fackenheim, E' (1978) **The Jewish Return into History**. New York : Schocken.
²⁸ Greenberg, I' (1977) 'Cloud of Smoke, Pillar of Fire: Judaism, Christianity and Modernity after the Holocaust' in E. Fleishner (ed.), **Auschwitz: Begining of a New Era?** New York: Ktav
²⁹ דקרט, ר' (2000) **הגיונות על הפילוסופיה הראשונית**. תל אביב: משכל.

האמונה בהבדל מהנ"ל אומרת שיש להאמין שהמובטח יתממש מחד גיסא, ומאידך גיסא, להיות נאמן לברית.

שוב, בעולם מבולבל כמו שלנו קשה לצפות שהנוער יבטח בעתיד על סמך הבטחות שבעבר. גישה פילוסופית נוספת שקנתה שבת בעולם היא הגישה הקאנטנית בדבר האוטונומיה של האדם. קאנט מדבר על כך שהמוסר חייב לנבוע מהאדם עצמו. זה כמובן נוגד את הרעיון היהודי בדבר מוסר המועבר בהתגלות, המתבטא במצוות ובהלכה. כיום מצב של "איש הישר בעיניו ועשה" נתפס דוקא כליברלי וכאן אנו נכנסים לקונפליקט בין היהדות לאתיקה המודרנית.

המשבר בדת נובע גם, לדעת הרב זקס מ'חילון ההיסטוריה'. 'היסטוריוציזם' המאמין ביחודיות של כל תופעה היסטורית. מה ששייך לעבר לא רלוונטי להבנת ההווה וגם לא קובע לעכשיו. מודעות היסטורית זו, ניפצה את עניין היעוד היהודי ורעיון הברית. במודרניזם קיימת דיכוטומיה בין אמיתי ואוניברסלי לפרטי וסובייקטיבי. ישנה הבחנה בין ערכים לעובדות. עובדות הן אמיתות אוניברסליות, ערכים - לא. כמובן שביהדות, הברית שנכרתה בעבר, יכולה לצוות על על ההווה ויחיד יכול להיולד לתוך ברית שלא בחר בה.

משבר האמונה בזמן המודרני הוא מיוחד, אומר הרב זקס. לא סדרת גילויים שהטילה ספק בהנחות היסוד של היהדות היא שגרמה למשבר אלא דרך מחשבה חדשה השוללת בשיטתיות את היהדות. את ההשכלה יכלה היהדות לקבל יותר מהנצרות והאיסלם משום שהיא לא כרכה עימה המרת דת. השואה הביא להתפכחות קשה ומרה מהאשליות, ומאז מנסה המחשבה היהודית למצוא מענה לשבר. ארתור גרין כתב כי "אנו, אשר זהותנו התעצבה אחרי 1933, 1945, 1948, 1967, שוב איננו יהודים מודרניים. היהודי הפוסט מודרני הוא בעל מודעות קודרת"³⁰.

*****

---

³⁰Green, A' (ed. 1987) **Jewish Spirituality from the Sixteenth Century to the Present**. London : Routledgea Kegan Paul .

עד כה הבאתי חומר שנראה היה לי רלוונטי לנושא והמחזק את הבנת תופעת החילון מנקודות שונות. סקרתי רעיונות של גדולים וטובים בדבר התופעה וכעת הייתי רוצה להוסיף רשימה משל עצמי לגורמים, לשורשי התופעה תוך הישענות על מאמרים שונים שנתפרסמו ע"י אנשים שונים. הדברים שאביא עולים מתוך הנאמר עד כה ואין בהם משום חידוש כי אם הדגשה והרחבה. אלו ההיבטים הנוספים שיש לעמוד עליהם, לעניות דעתי, בבואנו לדון בשאלת הגורמים המשפיעים על הנוער לעזוב את דרך התורה והמצוות :

1. שאלת מקומו של הא-ל בחיינו, וכיצד התשובות לשאלה זו משפיעים על תהליכי חילון בקרב בני הנוער.
2. הרלוונטיות של התנ"ך לחיינו.
3. המעבר מהעידן המודרני לפוסטמודרני וההשפעה על העולם הדתי בכלל וחילון בקרב בני הנוער בפרט.
4. התחברות ורוחניות. על הרצון להתחברות ומציאת רוחניות והקשר שלהם לחילון.

מקומו של בורא עולם בחיינו

מעבר למה שכבר הזכרנו בחלקים שונים בעבודה ביחס לא-ל, אני רוצה להעלות נקודות חשובות המובאות במאמרו של יואב שורק "האם הבורא דתי?". במאמרו טוען שורק שהדת מונעת מרבים את חווית האמונה, את החירות שהיא תנאי הכרחי לעמידה בפני הבורא. טשטוש התחומים בין חילוניות ודתיות המתבגר מתחת לפני השטח מבטא את המצוקה הזאת... במקום להילחם בתופעה, על המערכת החינוכית להתגייס לבניית כלים לתודעה חדשה.

הרב קוק אומר ב"מוסר הקודש": "אם אין אני, אין אתה, וקל וחומר שאין הוא". כמה מתאימים הדברים לתחושת הבדידות אותה הזכרנו קודם, אם אני לא יודע מי אני כיצד אדע מי הוא ריבונו של עולם? שורק אף מחריף את הנקודה, ושואל: מהו הדימוי של א-לוהים אליו אנו מתפללים? התשובה שלו היא שא-לוהים הוא דמות ה"דוס" ששייך לישיבה ולבית הכנסת אבל לאו דוקא למה שבחוץ בטבע, לשמחת החיים, לבניית חיי נישואין, לבטחון מדינת ישראל, למימוש עצמי. כמובן שיש כאן הכללה, אבל אני מסכימה עם שורק שהתחושה הזו, שא-לוהים שייך לפן הדתי של חיינו ולא מעבר, היא נחלת רבים. בניסיון לנתח את שורשי התחושה מעלה שורק שלושה גורמים, הראשונים קשורים לאופיה של ההלכה והאחרון קשור לאופיה של החברה בה אנו חיים.

1. היותה של ההלכה טכנית.

שורק טוען שבעוד שבעולם המקרא ועולמם של חז"ל היה דבר ה' חלק מן העולם, והא-ל והאדם נפגשים בצמתים חשובים. חז"ל והדורות שאחריהם הכריעו להלכה עם השכל הישר שלהם, הבחנה בין עיקר לטפל, בין עיקרון שיש לעמוד עליו ובין מקרה גבולי שיש לשנות בו והכריעו בכל מקרה לגופו. לאחר עלית הרפורמה קיבלה ההלכה פנים יותר טכניות מתוך רצון להתגונן מפני הרפורמה, וכך הפכה עבודת ה' לעבודה של דקדוק במצוות. "ככל שעבודת הא-לוהים מתבטאת במחויבות טכנית, אומר שורק, כך מקומו של הא-לוהים בנפש הולך ומתרחק מן המרכז הערכי... במקום לתת לנו ערכים ואתגרים לקיום, הוא נותן לנו מערכת, דת, אידיאולוגיה לדבוק בה... ההלכה בגדר שיטה... היא פחות דבר ה' אל האדם באשר הוא ויותר תופעה היסטורית חברתית". אמנם שורק מודה שגישה זו התאפיינה בגולה מתוך צורך גדול לשמר את האומה ולכן נטו להעדיף את המסגרת על התוכן, ובכל זאת, הוא קורא לחזור לעולם האגדה, שבה מתקיים הבירור העקרוני של הערכים הבסיסים של התורה, כשיש לראות בהלכה את "אמנות הקונקרט" וככזו היא צריכה להיות יותר גמישה. אין ספק שרבים חולקים עליו בהבנה של התבססות ההלכה והתפתחותה.

ההלכה היא אכן טכנית מעצם העובדה שיש בה מכלול של חוקים ועקרונות אותם יש ליישם, כחלק מאמונתנו היהודית דתית והיא בסיס ועיקר, אלא שאני נוטה להסכים בדבר ריחוקו של הא-ל בעקבות

שמירת ההלכה וכאן צריכה להיכנס פריזמה חינוכית לתמונה שתעסוק בשאלה-איך עושים את זה? איך מקרבים את הנוער לבורא עולם ולמצוותיו? אך כאמור אין עבודתנו עוסקת במתן פתרונות.

2. המסורת כמתוכנת.

שורק מצביע על בעייתיות נוספת, מבחינתו, והיא העובדה ש"אנו איננו מצווים". כלומר, לא זכינו לחוות ציווי ישיר מאת הא-ל, ותמיד "בעומדנו מול הבורא, עומדים אנו לא בערום עצמיותנו, אלא במחלצות המסורת במגרשה של ההלכה". האדם הדתי לא מכיר את עצמו באמת ומתחנך ללכת אחרי הרבים, וכאשר אדם משועבד למערכת אין הוא יכול לשמוע את קול ה'. כתוצאה מכך, אומר שורק א-לוהים נמצא בחיינו הדתיים אך לא בעולמנו הפנימי.

גם עם תאורו זה ניתן להתווכח כמובן, וגם עם המהלך אבל, התוצאות, כמו שהוא מנסה אותן נשמעות לי מדויקות, ועימן אנו צריכים להתמודד, עם נוער שחש שהמסורת "מחבלת" בהגדרתו האישית, במימושו העצמי ובחיי הפנימיים.

3. החברה.

החברה בה אנו חיים היא חברה מעורבת, דתיים וחילוניים. מושגים אלו אומר שורק הפכו להיות מושגים סוציולוגיים שהמובן שלהם הוא ש"ככל שאתה נמצא בקוטב הדתי של החברה, אתה יותר קרוב לא-לוהים".

המצב הוא כזה שלא כל התחומים החשובים נמצאים בתוך החיים הדתיים וכך, על מנת להישאר בתחומם, צריך להתצטמצם. החיים בתוך חברה חילונית יוצרים מצב שבו החינוך הדתי מתמקד בחינוך ללימוד תורה והחינוך החילוני מתמקד בשאר. בשל כך רואה שורק את המגמה של טשטוש התחומין בין העולמות כבריאה

משום שהיא מאפשרת יניקת הטוב שבשני העולמות. שוב אני מסכימה עם הכותב בניתוח המצב אולם טשטוש התחומים מביא פחות, לדעתי, למה שהוא שואף-בן אדם יותר מאמין, ויותר למצב בו בני הנוער מרגישים שלא חפצה נפשם כלל במה שיש ל"צד הדתי" להציע, והם משווים עליונות תרבותית לתרבות החילונית. בכל מקרה נראה לי נכון לומר שיש יותר סיכוי שבני הנוער ירצו להמשיך להשתייך לעולם

הדתי אם ידעו וילמדו שא-לוהים הוא חלק מכל מה שחוו בחייהם וש"א-לוהים יכול להיות ראש הממשלה ולא רק שר הדתות".

מקומו של התנ"ך בחיינו

לרלוונטיות של התנ"ך לחיי הנוער אני משווה חשיבות רבה. כאשר ספר הספרים היהודי לא משחק מקום חשוב בעיצוב הזהות הדתית של הנוער, מהר מאד, לעניות דעתנו, הוא ימצא לו "מניפסטים" אחרים, ציוני תרבות, ו"אסמכתאות" אחרות שיכוונו אותו בעיצוב הזהות. בהקשר זה אני אתייחס למאמרו של הרב יובל שרלו "האם התנ"ך היה?"³¹ הכותרת היא כמובן מתחכמת, וכוונתו לומר שבהביטנו על מקומו של התנ"ך, כיום, בחיינו הדתיים נדמה כאילו התנ"ך לא היה.

אומר הרב שרלו: "...הפרדת התנ"ך מן החיים האמוניים והמעשיים הולכת ומעמיקה. אף שלימוד התנ"ך הולך ומתרחב, ... יש ללימוד זה השפעה מועטה על אורח החיים הדתי ועל התפיסות האמוניות." הרב שרלו (גם הוא) עומד על כך שהשינוי המשמעותי שחל בחיי האמונה בדורנו, הוא החילון במתכונתו החדשה. עיקרו של החילון כפי שהוא רואה אותו הוא: "העמדת האדם במרכז ההוויה, במנותק מן ההכרה בריבונו של עולם."

לתופעה זו השלכות רבות על בני הנוער, ולהלן אמנה אותן, בקיצור, כפי שמבין אותן הרב שרלו: א. הנוער לא מבקש להבין את דרך ה' ולא מתלבט בשאלות אתיות של מהי ההתנהגות הראויה נוכח מציאות שמעלה שאלות קשות. לדעתו אנו מחנכים את הנוער לכניעה מלכתחילה, עונים להם בנוסחאות ולא מתוך החיים.

כמעט ואין ספר בתנ"ך שאיננו עוסק בשאלות של האוטונומיה של האדם מול א-לוהים.

---

³¹ שרלו, י' (תשס"א) האם התנ"ך היה? מגדים ל'ג.

ב. הנוער לא יוצא להפגנות על צדק חברתי כשדברי הנביאים הם אלו שמהדהדים בגרונם. כמו כן, רמה דתית עדיין נקבעת, לרוב, על פי עניינים שבין אדם למקום.

התנ"ך, המלא בעניינים של צדק חברתי, אינו משפיע על ההתייחסות האמונית בתחום של הצדק החברתי.

ג. הנוער אינו ניצב לפני ה' בתפילה ואמירה אישית. אנו דורשים מהם את מילוי החובות ההלכתיות ולא מרבים בחינוך לחיבור תפילות והוספות אישיות במקומות המיועדים לכך הלכתית. עובדה זו משפיעה על הקשר האינטימי עם הבורא וגם היתה יוצרת מימד של חידוש לצד התפילה המנוסחת מראש, הקיימת.

עולם התנ"ך מלא בתפילות אישיות המלמדות על קשר אישי עמוק בין המאמין לבוראו, בעת שמחה ובעת מצוקה.

ד. הנוער אינו מוצא בדמותה של ההלכה מענה לשאלות עימן הוא מתמודד. הרב שרלו מצביע על הביטוי "בעיות הלכתיות" כמלמד שהנוער רואה בהלכה – בעיה ולא מורת דרך. בקביעת ההלכה חסרה הרוח הנבואית

המחויבת לעולמה של תורה, והתובעת טיהור מעשים וכיוונם כלפי עשיית נחת רוח לבורא עולם.

התנ"ך כמתווה דרך, נשכח, והוא מופיע רק בשולי הדיון ההלכתי.

ה. הנוער לא נכסף לראות בשוב ה' את שיבת ציון. בדיבורים על עולם הבא כעתיד מזהיר מרחיקים את הרצון לחזות בפני ה' בארץ.

הדרך האמונית התנ"כית הושמה בצד והעולם הבא תופש מקום נכבד בחיי האמונה.

ו. אין הנוער (הדתי לאומי, הוספה שלי) שותף בניסיון לקרב את עם ישראל לדרך התורה, למחות על

חילול ה' ולהילחם על דמותה הרוחנית של הקהילה בארץ. אנו מדברים איתם בעיקר על הצורך

באחדות, ונרתעים מלדבר על הצורך בקנאת ה'. מצד שני, טוען הרב שרלו: "גם אהבת ישראל שבנו איננה פורצת גבולות."

התנ"ך מלא בשני יסודות אלו, תביעה לפעולות המביאות את דבר ה' לעולם ודרך של אהבת ישראל שופעת.

השבת התנ"ך לחיינו, אומר הרב, רק תאדיר שתי מגמות אלו.

ז. הנוער אינו מחפש אחר טוהר מעשים כי אם בעשית רצון ה' בצד המעשי של המצווה. אנו לא מציבים את כוונת הלב כאידיאה וכמטרה.

התנ"ך כפי שמובן מתפיסת הנבואה, רואה את העיקר המוחלט בכוונה, כמובן עם מעשה, אך טיבו של המעשה נקבע על יד המעשה.

ח. הנוער לא רואה בתורה כמשתלבת עם תפיסותיהם את מערכת היחסים הנכספת שבין איש לאשה, להיפך הם רואים בה בעיה. אנו מתעסקים יותר בהלכות ריחוק ואיסור שבין איש לאשתו ופחות ב"העמקת הזוגיות, בהרחבת הקשר ובהתרוממות האהבה לגובהי מרומים". הרומנטיקה נתפסת כעומדת מחוץ לעולם התורה. לדעת הרב הרבה מעזיבת התורה בדורנו נובעת מסיבה זו, שרבים סוברים שאין אספקט זה של החיים מעניין את ההלכה.

יסוד ההרחקה ודאי שנמצא בתורה ובנביאים אולם גם הצד של הרומנטיקה נמצא, ודיבורים רבים על האהבה עצמה, אולם את אלו נוטים להזניח.

ט. הנוער לא מוצא לנכון להפגין על עינינים מדיניים כלליים, זולת אלו של ארץ ישראל. אין אנו רואים מעורבות בנושאים הנוגעים לקיומה של המדינה סוגיות הלכתיות. "אין לתורה ולהלכה עמדה בדבר צורת השלטון הראויה, מדיניות החוץ או ענייני הכלכלה והבטחון."

יש בתנ"ך ובאגדה מספיק חומר לקבלת מעוף ומבט כללי בסוגיות של מבנה מדינה, ביטחון לאומי, מדיניות חוץ, אתיקה רפואית ועוד.

י. הנוער אינו שואב מן התנ"ך תפיסות עולם תורניות. שאלות על הזמן הזה, התלבטות בין הדרך החרדית והציונות הדתית נענות ללא נגיעה במקור-בתנ"ך. אנו נוטים ליצור דרשות יש מאין מבלי לבסס תפיסות יסודיות על כתבי הקודש.

יש לציין שהרב שרלו מודע גם לסכנות הכרוכות בהחזרת התנ"ך למקום מרכזי בחיינו, אולם לדעתו, מהלך זה הוא הכרחי, ועל התנ"ך לשוב ולעצב את פני תורת ישראל בימינו. יש לחלץ את דבר ה' מן המצרים של ההלכה ולפרסו על פני עולם עשיר בהרבה, בו ההלכה היא חלק חיוני אך לא יחיד. לדעתי, מאמרו של הרב שרלו שופך אור רב על תהליכי החילון בקרב בני הנוער ונוגע בתהליכים עמוקים שהשפיעו על הציבור הדתי לאומי בכלל ועל בני הנוער בפרט.

העידן הפוסטמודרני

הזכרנו רבות נושא זה בחלקים שונים של העבודה, והייתי רוצה כאן, להרחיב בעניין הספקנות המאפיין את התפיסה הפוסטמודרנית.

כבר אמר הרב י"ד סולובייצ'יק זצ"ל בספרו 'איש ההלכה'³² כי "התודעה הדתית, ... אינה כל כך פשוטה ונוחה... מסובכת (היא) חמורה ומפותלת ביותר" אין הדת נותנת מנוחה, שלמות רוחנית, סיפוק נפשי ושביעות רצון, אומר הרב, אולם נדמה כאילו בדיוק את ההיפך ניסינו להקנות לנוער בדור האחרון, לימדנו אותם שהדת היא המרפא או כדברי הרב "אי קסום של מנוחה ודממה", לכל מה שמעיק על האדם: רוגז, מכאובים, מתיחות, קושיות, ספיקות ובעיות.

במאמרה "הרהורים על שיבחה של מעט ספקנות בחינוך הדתי" שואלת גילי זיוון שאלה נוקבת: "האם מרוב רצון להצליח בחינוך הדתי בעולם מחולן, אין אנו נוטים לתאור חד-מימדי?" אולי באמת המחשבה שהצגת עולם נטול ספיקות, עולם ברור, של מסר אחיד וידיעה ודאית, זה מה שיחזק את החינוך הדתי וישאיר את הנוער בתוך המחנה, הוא מוטעה וגרם כאמור לתגובות נגד בעולמנו ה"פוסטמודרני?". זה נכון שלרגע נדמה שבאמירות סוחפות ופשטניות "קנינו" את לב הנוער אך מה עומק יש כאן, ועוד יותר-יש בזה סכנות. לדעתה של זיוון, הסכנה היא תאולוגית ואף יכולה להתפתח לסכנה מוסרית, ואלו באות לידי ביטוי ב"טישטוש הפער האין סופי שבין האדם והא-ל(עקב ידיעת

³² סולובייצ'יק, י"ד (תשל"ו) "איש ההלכה". בתוך בסוד היחיד והיחזק. הכהן פלאי, פ' (עורך). ירושלים: אורות. 42-43.

כל),ומי שמתיימר לידע דעת עליון חוטא בחטא הגאווה". הכותבת מצטטת מדברי ישעיהו ברלין בספרו "ארבע מסות על חרות"³³. "הדבר שאותו תובעת התקופה אינו (כפי שנאמר לנו תכופות) יתר אמונה או מנהיגות חזקה יותר...דווקא היפוכו של דבר הוא הנדרש. פחות להט משיחי, יתר ספקנות נאורה..." אמנם מחלוקת היא האם הפוסטמודרניזם טוב ליהדות או לא,אולם זיוון רוצה להדגיש את הפן החיובי של הגות זו המציג לדעתה תשתית של קבלת עול מלכות שמיים ללא יהירות, "על בסיס של ענווה והכרה מראש בגבולות ובמגבלות האנושיות באשר הן".

הנוער שלנו חי בעולם בו ישנה אכזבה מהאידיאלים הגדולים של העולם ההמודרני שהאמין בכוחו של האדם למצוא פתרונות למצוקת האנושות.מלחמת העולם השניה הביאה להתנפצותו של העולם המודרני,המתקדם והנאור.הנוער ברובו מתרחק מכל אמירה שמתיימרת להיות "האמיתית".זיוון מדברת על כך שאולי דוקא, נתינת מקום לספקנות וזכירת מגבלות האדם מתוך ענווה,יצליחו יותר במקום שנכשלו אחרים.ואנו איתה .

"התחברות" ורוחניות

ארצה לטעון שאילו יותר מחנכים היו קשובים לחיפוש של הנוער אחר רוחניות חדשה ולא דוחים זאת כ"מוקצה",פחות נערים ונערות היו מוצאים עצמם "מחוץ לגדר".

יש הרואים בתופעה ביקוש של מפלט מלימוד גמרא והלכה,כך אומר אלעד שפר במאמרו"הניו אייג' של הדתיים" ואולי זה כן חיפוש אחרי רוחניות,ובכל מקרה יש להקשיב לצורך של לשמוע דברים שונים מגמרא והלכה, למצוא אמונה מתוך "התחברות". המבקרים יגידו שזה שטחי,דרך להיות דתי אך לא הלכתי,אך גם רבנים בציבור הדתי לאומי מודים שקיים חלל שקשה למלאו נוכח הפתיחות המופרות שמסביב,שתלמידים איבדו את האמון ברבנים.הרב דרייפוס משיבת שיח אומר³⁴: "מי שרוצה להיות מעורב עם תלמידיו חייב לעשות מה שרב נחמן(מברסלב) קורא 'ירידת הצדיק' כדי להיות אתם

³³ברלין,י'(1987)רעיונות פוליטיים במאה עשרים,ארבע מסות על חרות.תל אביב:רשפים.82-90,91-82.
³⁴שפר,א'(2000)ה"ניו אייג' של הדתיים.מימד 19. 14-17.

ולאשפיע על ניווט התהליכים. צריך להכיר שאנחנו בשעת בין ערביים תרבותית והכתבה מלמעלה לא תעבוד."

הרב יהודה עמיטל אומר במאמרו "לא הכל חוויה"³⁵ שהתופעה של ה"התחברות", היא "מרתקת וגם מפחידה".

שני היסודות המרכזיים של חיים על פי התורה-סמכות ומחויבות, הפכו ללא רלוונטים אצל הנוער. הרב רואה בתופעה צד חיובי כאמור, המבטא רצון ל"חיפוש אחרי עבודת ה' משמעותית ורלוונטית לכאן ולעכשיו". יש בזה, אומר הרב תגובת נגד לחד גוניות, להסתפקות בסמאות, ליובש וחוסר הרוחניות שמאפיינים הרבה מבתי הכנסת הדתיים לאומיים. והנוער מחפש דרכים חדשות. את שורשן של התופעות, דרך אגב, רואה הרב באופי הפנימי של החיים הדתיים בעידן המודרני, דתיות של יהודים הפתוחים למודרנה ואינם מסתגרים בגטו.

אולם, אומר הרב, קבלת התורה מרצון בלבד ללא יסוד של כפיה, יש בה פגם. הוצאת המחויבות להלכה מהגדרה הדתית הוא מסוכן, ובעולם בו מחויבות היא פסולה, וסמכות מעוררת חשד, מה שנשאר זו ההתחברות.

"התחברות בעת רצון לא יוצרת מחויבות לזמנים אחרים שאינם עת רצון... (כש)יש צורך בהתחברות נקודתית לכל מצווה ומצווה... קורה שלמצווה מסוימת מצליחים להתחבר ולא לאחורית." בעולם המנוכר והוירטואלי בו אנו חיים, מציע הרב לדבר יותר על מושג הנאמנות, המבטא לדעתו מעלה מוסרית של האמונה, אמונה לה שני צדדים "אמון בנאמנותו של הקב"ה כלפי האדם, ונאמנותו של האדם כלפי הקב"ה" ונאמנות, אומר הרב, יוצרת באופן טבעי-מחויבות.

---

³⁵ עמיטל, י' (2000) לא הכל חוויה. מימד 19. 21-23.

לסיום היתי רוצה להביא מדבריו העמוקים של הרא"ה קוק שנדמה שלזמן הזה נאמרו ולענייננו כווננו.
"באים מחנכים מלומדים, מסתכלים בחיצוניות, מסיחים דעה גם הם מן האני, ומוסיפים תבן על המדורה,
משקים את הצמאים בחומץ, מפטמים את המוחות ואת הלבבות בכל מה שהוא חוץ מהם, והאני הולך
ומשתכח, וכיון שאין אני, אין הוא, וקל וחומר שאין אתה" (מוסר אביך).
"אני צריך למצוא את אושרי בקרבי פנימה, לא בהסכמת הבריות... כל מה שאכיר יותר את עצמיותי וכל
מה שאתיר לעצמי להיות מקורי ולעמוד על רגלי בעצמי, בהכרה פנימית הממוזגת מדיעה, הכרה, הרגשה
ושירה, יותר יאיר לי אור ה', ויותר ופותחו כוחותי להיות לברכה לי ולעולם" (ערפילי טוהר).

סיכום

תם ולא נשלם. עבודה זו היא רק קצה הקרחון של מחקר שעוד צריך שיעשה. יש לבדוק יותר לעומק את ההשפעות של המבנה המשפחתי והדינמיקה המשפחתית, על המתבגרים הדתיים.

יש לבדוק לעומק כיצד מתמודד הציבור הדתי לאומי עם התופעה ובפרט אנשי חינוך! יש לבדוק את עמדתם של דמויות מפתח חינוכיות בדבר התופעה וכיצד כל אחד מהם מתמודד עימה. השערתי היא שכל אחד תופס את התופעה בצורה שונה ומכאן גם דרכי ההתמודדות הן שונות ובעלות מטרות שונות עם הגדרה שונה של מהן הצלחות חינוכיות.

יש לקיים דיאלוג רציני ופתוח בין מחנכים שונים בזרם הדתי לאומי, רבנים ובמיוחד בני הנוער להגדרת התופעה לעצמנו, ולסיעור מוחות משותף להצבת מטרות חינוכיות משותפות הנוגעות בעיקר לבני הנוער המתלבטים עדיין, וכאלו שלא עזבו אך בודאי חשופים לתופעה מכל עבר.

אם בעבודה זו גרמתי להבנה שיש בתופעה יותר עומק משטחיות, ולגרות את הקורא להרחיב בנושא, ולאנשי חינוך לעשות מעשה-דיי.

בבליוגרפיה

1. בר-לב, מ' (1998) השפעת העולם המודרני על גילויי חילון בנוער הדתי. בתוך: רוט, מ' (עורך), *הציונות הדתית בראיה מחודשת*. עין צורים: נאמני תורה ועבודה. 119-126.
2. זקס, י' (1992) משבר וברית-מחשבה יהודית מודרנית ופוסטמודרנית. ירושלים: מאגנס.
3. זיוון, ג' (1998) הרהורים על שבחה של ספקנות בחינוך. בתוך: רוט, מ' (עורך), *הציונות הדתית בראיה מחודשת*. עין צורים: נאמני תורה ועבודה. 93-98.
4. לב, ש' (1998) ושיודע לשאול. תל אביב: חרגול.
5. לוי, ש'. לוינסון, ח'. כ"ץ, א' (1993) *אמונות, שמירת מצוות ויחסים חברתיים בקרב היהודים בישראל*. ירושלים: מכון גוטמן למחקר חברתי שמושי.
6. סימון, ע"א' (1982) *האם עוד יהודים אנחנו*. תל אביב: ספרית פועלים.
7. עמיטל, י' (2000) לא הכל חוויה. מימד 19. 21-23.
8. פישרמן, ש' (1998) *נוער הכיפות הזרוקות*. אלקנה: מכללת אורות ישראל.
9. פישרמן, ש' (2000) *עלמה אבדה-זהותן האמונית של דתלשיות*. אלקנה: מכללת אורות ישראל.
10. קורצוויל, ב' (1976) *לנוכח המבוכה הרוחנית של דורנו*. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
11. שביד, א' (1974) *היהודי הבודד והיהדות*. תל אביב: עם עובד.
12. שורק, י' (1997) *האם הבורא דתי? נקודה 206*.
13. שלג, י' (2000) *הדתיים החדשים*. ירושלים: כתר.
14. שפר, א' (2000) *ה"ניו אימג'" של הדתיים*. מימד 19. 14-17.
15. שרלו, י' (תשס"א) *האם התנ"ך היה? מגדים ל"ג*. 75-121.

בבליוגרפיה מומלצת לעיון נוסף

1. גוטמן, י'. מן, ב' (1977) מעקב אחר רמת הדתיות של בוגרי בי"ס על יסודיים דתיים ששרתו בצבא. ירושלים: מכון הנרייטה סולד.
2. הרמן, ד'. פרגו, א'. הראל, מ'. (1980) *זהות יהודית-מבט פסיכולוגי חברתי*. ירושלים: ספרית פועלים.
3. לוי, ש'. לוינסון, ח'. כ"ץ, א' (2002) *אמונות, שמירת מסורת וערכים של יהודים בישראל 2000*. ירושלים: מכון גוטמן למחקר חברתי שמושי.
4. לייבוויץ, י' (1975) *יהדות עם ישראל ומדינת ישראל*. ירושלים ותל אביב: שוקן.
5. סמילנסקי, מ' (1990) *אתגר ההתבגרות: יחסי מתבגרים הורים*. תל אביב: רמות.
6. פישרמן, ש' (1992) *זהות האני וזהות דתית של מתבגרים בחינוך הדתי בישראל*. בתוך: בר לב, מ' (עורך), - *חינוך דתי ונוער דתי-דילמות ומתחים*. תל אביב: מסדה.
7. פישרמן, ש' (1995) *קשרים בין זהות האני, הרמוניה זהותית, אינטימיות ויחסי משפחה*. דיסטרטציה לתואר שלישי. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
8. רקובר, ס'. ינון, י'. ארד, ר' (1970) *קיום מצוות הדת אצל תלמידות דתיות*. *מגמות* י"ז. 166-177.
9. שורץ, ד' (1996) *אמונה על פרישת דרכים-בין רעיון למעשה בציונות הדתית*. תל אביב: עם עובד.
10. Heilman, S' (1986) 'The Jewish Family Today: An Overview.' in J.Sacks(ed.), *Tradition and Transition*. London: Jews' College Publication.